getiren ve daha sonra yapılan ittifak kongrelerine zemin hazırlayan, "ittifak nizamname ve programı"nın ana fikirlerini ihtiva eden bir kaynak mahiyetindedir. **4.** *Vicdan Muhakemesi ve İnsaf Terazisi* (Petersburg 1906; İstanbul 1328). Hıristiyan misyonerlerinden Dorunkin'in Tatarlar arasında Hıristiyanlığı yaymak maksadıyla yazdığı *Açık Mektup* adlı risâleye reddiye olarak Tatarca kaleme alınmıştır. Hıristiyanlık ile Müslümanlığı karşılaştırarak İslâm'ın üstünlüğünü ortaya koyan ve mukayeseli dinler tarihi bakımından önemli bilgiler ihtiva eden küçük bir eserdir. **5.** *Aftonomiya* (آفطونوميا) *yâ ki İdâre-i Muhtâriyye* (Petersburg 1907). Bu risâle I. ve II. Duma'da (1906-1907) ortaya çıkan bağımsızlık eğilimleri karşısında Rusya müslümanlarının da muhtariyet haklarını kullanmaları gerektiğini belirten bir eserdir. **6.** *ed-Dînü'l-fıtrî* (İstanbul 1340). İslâm dininin insanın yaratılışına en uygun din olduğunu anlatmak maksadıyla kaleme alınmıştır. Önsözündeki ifadeden iki küçük risâle olduğu anlaşılmaktadır. **7.** *Tercüme-i Hâlim yâ ki Başıma Gelenler* (Petersburg, ts.). Çocukluğunu, tahsilini ve memleketi olan Tara'ya dönüşüne kadar olan yirmi sekiz yıllık hayatını anlatmaktadır. **8.** ***Âlem-i İslâm**** ve *Japonya'da İntişâr-ı İslâmiyyet* (İstanbul 1328, 1329-1331). 1907-1910 yılları arasında yaptığı büyük seyahatinin hâtıralarını bu eserde neşretmiştir. **9.** *Asya Tehlikede* (İstanbul 1328). Japon Hatano'dan, Muhammed Hilmi Nakava ile beraber tercüme ettikleri küçük bir risâledir. İngiltere, Rusya ve Amerika'nın Uzakdoğu'da yapmayı düşündükleri faaliyetlere karşı Asyalı milletlerin yani Çin, Japonya, Osmanlı İmparatorluğu, Afganistan, Hindistan, İran, Siyam, Cava adaları ile Türkistan'ın birleşmesi gerektiğini anlatan bir eserdir. **10.** *Binbir Hadîs-i Şerif Tercümesi* (Petersburg, ts.). Mehmed Ârif Bey'in aynı adı taşıyan eserinin bazı ilâvelerle Tatarca tercümesidir. **11.** *Tarihin Unutulmuş Sahifeleri* (Berlin 1933). Bu ad altında, *Sultan Aziz'in Şehadetine Sebep Ne İdi* ve *Rusya Müslümanlarının Açlık Hallerinden Dehşetli Bir Hâtıra* isimli iki risâlesi Mûsâ Cârullah tarafından, "hâtıralarından imlâ edilmek suretiyle" neşredilmiştir. Bu risâlede yer alan Sultan Abdülhamid'in ittihâd-ı İslâm taraftarı olmadığı iddiası şaşırtıcı ve dikkat çekicidir.

BİBLİYOGRAFYA :

Abdürreşid İbrahim, *Tercüme-i Hâlim yâ ki Başıma Gelenler*, Petersburg ts.; a.mlf., *Âlem-i İslâm ve Japonya'da İntişâr-ı İslâmiyyet*, İstanbul 1328-31, I, 95, 379, 395-396, 418-419, 427-428, 444; II, 267, 549-550, 618; a.mlf., "Japonya Mektupları", *Sırât-ı Müstakîm*, sy. 38 (7 Cemâziyelevvel 1327), s. 183; sy. 40 (21 Cemâziyelevvel 1327), s. 213; *Sebîlürreşâd*, sy. 2 (184) (24 Rebîülevvel 1330), s. 28-30; sy. 3 (185) (2 Rebîülâhir 1330), s. 42-50; Eşref Edib, *Mehmed Akif-Hayatı, Eserleri ve 70 Muharririn Yazıları*, İstanbul 1938, s. 236-239; a.mlf., "Meşhur İslâm Seyyâhı Abdürreşid İbrahim Efendi", *İslâm-Türk Ansiklopedisi Mecmuası*, II, nr. 53-54, s. 3-4; *Eski Harfli Türkçe Süreli Yayınlar Toplu Katalogu*, Ankara 1963, nr. 1006; Özege, *Katalog*, I, 139, 233; Zeki Velidî Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981, s. 540-543, 549-550; Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, Ankara 1985, s. 76-77, 81-83, 89-101, 118, 172, 174-176; Hasan Duman, *Katalog*, İstanbul 1986, s. 181, 395; Cemil Lee, Hee-Soo, *İslam ve Türk Kültürünün Uzak Doğu'ya Yayılması* (doktora tezi, 1987), İÜ Ed. Fak., s. 297, 301-339, 356-359; [Ö. Rıza Doğrul], "Abdürreşid İbrahim'in Son Yılları", *Selâmet Mecmuası*, IV/32 (100), İstanbul 1949, s. 4-5, 16; R. Rahmeti Arat, "Matbuat", *İA*, VII, 380-393; *TA*, I, 67-68.

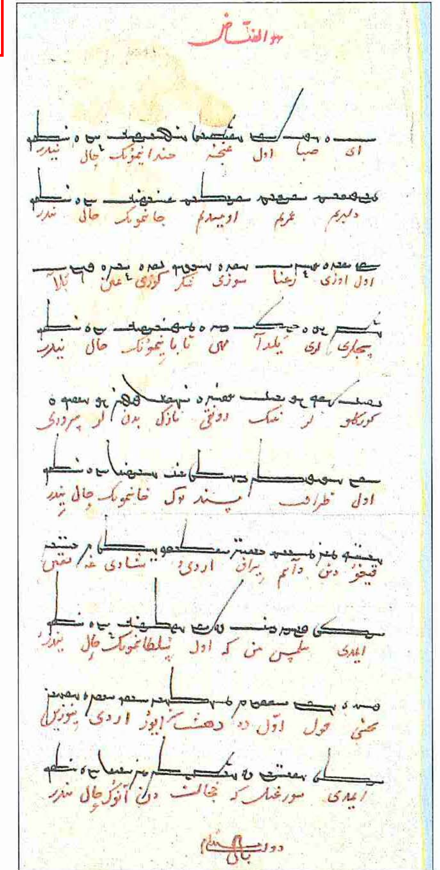
MUSTAFA UZUN

ABDÜRREZZAK BAHŞI

XV. Yüzyılda Fâtih Sultan Mehmed ile oğlu II. Bayezid'in sarayında yaşayan kâtip (bahşı).

XV. yüzyılın ikinci yarısında Doğu Türkleri'ne gönderilen mektup (bitig) ve fermanları (yarlıg) Uygur ve Arap harfleriyle ve Doğu Türkçesi (Çağatayca) ile yazan Abdürrezzak Bahşı hakkında doğu (Çağatay) ve batı (Osmanlı) Türk kaynaklarında herhangi bir bilgiye rastlanmadığından, doğum ve ölüm tarihleri de bilinmemektedir. Adı, istinsah ettiği eserlerin ketebe kayıtlarında ve okuduğu eserlerde Abdürrezzak Şeyhzade Bahşı ve Şeyhzade Abdürrezzak Bahşı şekillerinde, Uygur harfli tuyuğlarının sonundaki Arap harfli bir beytin ilk mısraında ise sadece Abdürrezzak olarak geçmektedir. İmzası, Uygur harfleriyle istif edilmiş bir mühür şeklinde olup üç yerde geçer ve ancak yukarıdan aşağıya "şeyhzade çın belgüm" (şeyhzade gerçek işaretim), aşağıdan yukarıya ise "çın belgüm şeyhzade" (gerçek işaretim şeyhzade) okunur. Bu imzalardan biri, *Kutadgu Bilig*'in Uygur harfli Herat yazmasının 190. sayfasında, altında Arap harfleriyle "bahşı belgüsi" açıklaması ile de geçmektedir. Manzumelerindeki mahlasları ise Bahşı, Bahşı Kul ve Türkistânî Bahşı şekillerindedir. Anadolu'ya Semerkant'tan geldiğinden bazan Türkistânî Bahşı mahlasını da kullanmıştır.

Arap harfleri yanında Uygur harflerini de yazan ve Farsça bilen Abdürrezzak Bahşı, çeşitli gazel ve kasideleriyle devrin sultanından ilgi beklemiş ve yardım istemiştir. Bunlar bazan, Arap harfli dokuz beyitlik bir gazelinde istediği, "saray ahırındaki sakat bir atın pastırma yapılmak üzere kendisine verilmesi, çünkü Semerkant ehlinin at etini sevdiği"; bazan, Farsça yazılmış bir dilekçesindeki "sağ kol gariblerinin mansıbı" (gurebâ-yı yemîn mansıbı; bk. GUREBÂ BÖLÜKLERİ) şeklinde; bazan, Uygur ve Arap harfleriyle yazdığı on beş beyitlik bir kasidesinde yer alan, "yaz mevsiminde sultanın kendisini Karaman'a göndermesi"; bazan da Uygur ve Arap harfleriyle yazdığı on yedi beyitlik bir kasidesinde belirtildiği gibi "yanında ahırı olan bir ev" şeklindeki talepleridir. Bu son isteği kabul edilmiş olmalı ki Arap harfleriyle yazdığı yedi beyit-

Abdürrezzak Bahşı'nın Uygur ve Arap harfleriyle yazdığı bir gazeli (Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., Emanet, nr. 11381/10)

lik bir kıtasında, "on yedi at ve katırının arpa yemesinden dolayı harçlıksız kaldığını" sultana manzum olarak arzettiği görülmektedir.

Abdürrezzak Bahşı'dan bugüne intikal eden metinler, kendi manzumeleri ile istinsah ettiği metinlerdir. Kendi manzumeleri yirmi parçadır. Bunlardan beş tuyuğ Uygur harfleri ile, üç kaside ve iki gazel üstte Uygur, altta Arap harfleri olmak üzere çift alfabe ile, bir kaside, yedi gazel, bir kıta ve bir manzum ve mensur **bahâriyye*** Arap harfleriyle yazılmıştır. İstinsah ettiği yirmi bir parça eser ise, üstte Uygur ve altta Arap harfleriyle olmak üzere, Edib Ahmed'in *Atabetü'l-hakāyık*'ı, Mîr Haydar Tilbe'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ı, Lutfî'nin on, Sekkâkî'nin üç gazeli, Arap harfleriyle de Lutfî ve Nevâî'nin ikişer gazeli ile Lutfî'nin iki tuyuğudur. Bu metinlere, üstte Uygur altta Arap harfleriyle istinsah ettiği *Fâtih Sultan Mehmed Yarlığı*'nı da ekleyebiliriz. Böylece Abdürrezzak Bahşı'nın yirmi iki parçası istinsah, yirmi parçası telif olmak üzere çeşitli hacim ve türlerde kırk iki parça metni bugüne ulaşmıştır. Bu metinler Viyana Millî Kütüphanesi, Süleymaniye Kütüphanesi ve Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunmaktadır. Bazı kaside ve gazelleri ile *Fâtih Sultan Mehmed Yarlığı,* Türkistan tarzında "rulo" şeklindedir. *Atabetü'l-hakāyık* ve *Mahzenü'l-esrâr* gibi eserler ise kitap şeklinde hazırlanmıştır. Bu metinlerden *Fâtih Sultan Mehmed Yarlığı,* R. Rahmeti Arat tarafından Türkçe ve Fransızca olarak, Arap ve Uygur harfli metinlerden bazıları ise Osman F. Sertkaya tarafından Türkçe ve İngilizce olarak yayımlanmıştır. Abdürrezzak Bahşı'nın hayatı, eserleri, bütün metinlerin transkripsiyonları ve Türkiye Türkçesi'ne çevirileriyle sözlüğü, metinlerin fotoğrafları ile birlikte Osman F. Sertkaya tarafından yayıma hazırlanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

R. Rahmeti Arat, "Fatih Sultan Mehmed'in Yarlığı", *TM,* VI (1939), s. 285-322 ve 20 levha; a.mlf., "Un yarlık de Mehmed II, le Conquérant", *Annali de (R.) Istituto Orientale di Napoli,* I, Roma 1940, s. 26-68 ve 20 levha; Osman F. Sertkaya, "Osmanlı Şâirlerinin Çağatayca Şiirleri (III) Uygur Harfleriyle Yazılmış Bazı Manzum Parçalar (I)", *TDED,* XX (1973), s. 157-184 ve 25 levha; a.mlf., "Some new documents written in the Uigur script in Anatolia", *CAJ,* XVIII/3 (1974), s. 180-192 ve 10 levha; a.mlf., "Şeyh-zâde Abdurrezzak Bahşi. Ein uigurischer Schreiber im Serail Sultan Mehmeds II., des Eroberers, und seines Sohnes Sultan Bâyezîd II.", *Erdem,* XII.

 OSMAN F. SERTKAYA

ABDÜRREZZÂK el-KÂŞÂNÎ

(عبدالرزاق الكاشانى)

(bk. KÂŞÂNÎ, Abdürrezzâk b. Ahmed).

ABDÜRREZZÂK el-LÂHİCÎ

(عبدالرزاق اللاهيجى)

(bk. LÂHİCÎ, Abdürrezzâk b. Ali).

ABDÜRREZZÂK es-SAN'ÂNÎ

(عبدالرزاق الصنعانى)

Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî (ö. 211/826-27)

Tanınmış Yemenli muhaddis.

126'da (743-44) San'a'da doğdu. İlk tahsilini aile çevresinde yaptı. On sekiz yaşlarında iken, Yemen'e gelen İbn Cüreyc ile görüşüp ondan hadis aldı. Yirmi yaşlarında ilmî seyahatlere çıktı. Hicaz, Şam ve Irak gibi ilim merkezlerine yaptığı bu seyahatlerde Ma'mer b. Râşid, Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Mâlik b. Enes ve devrinin diğer büyük âlimlerinden hadis tahsil etti. Bunlar arasında en çok faydalandığı hocalarından Ma'mer b. Râşid'in yanında yaklaşık sekiz yıl kalıp ondan on bin kadar hadis yazdı. Fıkıh bilgisini de Evzâî, Süfyân es-Sevrî ve Ebû Hanîfe'den aldı. Kendisinden rivayette bulunan muhaddisler arasında Yahyâ b. Maîn, Ali b. Medînî, İshak b. Râhûye, Züheyr b. Harb, Ahmed b. Hanbel gibi önemli şahsiyetler yer alır. Hocalarından Süfyân b. Uyeyne ile Mu'temir b. Süleyman ondan birer hadis rivayet etmişlerdir. Abdürrezzâk'tan İmam Buhârî 110, Müslim de 409 hadisi eserine almıştır.

Kaynaklarda "el-hâfızu'l-kebîr", "allâme", "şeyhü'l-İslâm" ve "muhaddisü'l-vakt" gibi unvanlarla anılan Abdürrezzâk, hepsini **arz*** ve **semâ*** yoluyla aldığını söylediği on yedi bin hadisi ezbere biliyordu. Hadislerini yazılı kaynaklardan rivayet etmeye itina gösterirdi. Hocalarından Ma'mer b. Râşid, hadis ilmindeki önemli yerini kabul ederek onu övmüştür. Abbas b. Abdülazîm el-Anberî, Abdürrezzâk'ı yalancılıkla itham etmişse de Zehebî'nin de belirttiği gibi, onun bu görüşü muhaddislerce benimsenmemiştir. Hz. Ali'ye muhabbet duyması ve Ehl-i beyt'in faziletine dair hadisler rivayet etmesi sebebiyle onu Şiîlik'le itham edenler olmuştur. Bu ithamın dayanaklarından biri, bir gün Abdürrezzâk'ın yanında Muâviye'den söz edilince, "Ebû Süfyân'ın oğlundan bahsederek meclisimizin havasını kirletmeyin" demiş olduğuna dair rivayettir (bk. Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl,* II, 610). Ahmed b. Hanbel, bir yıl kadar yanında kalıp bir çok hadisini aldığı hocası Abdürrezzâk'tan, Şiî olduğu kanaatini doğrulayacak herhangi bir şey duymadığını söylemektedir. Yahyâ b. Maîn ise, Şiî olduğu gerekçesiyle Abdürrezzâk'ın hadislerini terkedip etmeme konusundaki bir soruya verdiği cevapta, irtidad etse bile onun hadislerinin terkedilemeyeceğini belirterek hadis ilmindeki üstün mevkiine işaret etmektedir. Kendi ifadelerinden açıkça anlaşılacağı üzere Abdürrezzâk, Hz. Ali'ye muhalefet etmeyi bir ayıp ve kusur saymakla birlikte Ebû Bekir ile Ömer'i fazilet bakımından Ali'den üstün görmüştür. Çünkü bizzat Hz. Ali de bu üstünlüğü kabul etmiştir (bk. Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ',* IX, 574). Zehebî de onu Şiîlik'le itham etmenin doğru olmadığını, zira bu konuda aşırılığa kaçmadığını, sadece Hz. Ali'ye duyduğu muhabbet sebebiyle onunla savaşanlara kızdığını söylemekte ve Abdürrezzâk'ın hadislerinin terkedilemeyeceğini ifade etmektedir.

Abdürrezzâk ömrünün sonuna doğru gözlerini kaybetti. Ahmed b. Hanbel'in söylediğine göre, daha önceleri kitabında bulunmayan bazı hadisler bundan sonra kendisinden rivayet edilmeye başlandı. Bu duruma dikkati çeken Ahmed b. Hanbel, Nesâî ve İbn Salâh gibi âlimler, gözlerini kaybettikten sonra Abdürrezzâk'tan duyulan rivayetler hakkında ihtiyatlı davranılması gerektiğine işaret etmektedirler.

Eserleri. Geniş bilgi sahibi olan Abdürrezzâk'ın birçok eser yazdığı kaydedilmekte ise de bunlardan günümüze kadar gelebilenler şunlardır: 1. *el-Muṣannef* fi'l-ḥadîs̱*.* Fıkıh bablarına göre tertip edilmiş büyük bir hadis külliyatı olan eser, Ma'mer b. Râşid'e nisbet edilen "Kitâbü'l-Câmi'" ile son bulmaktadır. **Merfû*** hadislerin yanı sıra **mevkuf*** ve **maktû*** haberleri de ihtiva eden eserde 21.033 hadis yer almakta olup bunların bir kısmı ağır tenkitlere uğramıştır. *el-Muṣannef,* Habîburrahman el-A'zamî tarafından neşre hazırlanmış